

ТРАКИЙСКИЯТ ВЪПРОС ПРЕЗ ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Главен асистент доктор Ваня П. Стоянова

vpetrova@bas.bg

Институт за исторически изследвания при БАН

ПК 1113, София, бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17

Анотация: Статията разглежда дипломатическите, териториалните и етнодемографските аспекти на българската политика по Тракийския въпрос през Първата световна война.

Нерешеният докрай национален въпрос нарежда България на страната на Централните сили в избухналия през 1914 г. глобален конфликт. Обезбългарената през 1913 г. Източна (Одринска) Тракия отстъпва на заден план в българските национални аспирации, доминирани от етническият принцип, който отрежда на Македония първенстващо място в тях. В годините на Първата световна война българската държава се утвърждава институционално и етнодемографски в Западна Тракия, станала част от нейната територия през 1913 г. За младотурците обаче, макар и съюзници във войната, това е само временно отстъпление от трайните стратегически интереси на Османската империя в региона.

Статията е разработена въз основа на литература, публикувани и непубликувани документи от фондовете на ЦДА и научния архив на БАН.

Ключови думи: Тракийски въпрос, Източна Тракия, Западна Тракия, България, Османска империя

THE THRACIAN ISSUE DURING THE FIRST WORLD WAR

Assist. Professor Ph.D. Vania P. Stoyanova

vpetrova@bas.bg

Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences

Sofia, Bulgaria

Abstract: The article examines the diplomatic, territorial and ethnographic aspects of Bulgarian policy on the Thracian issue during the First World War.

The unresolved National Question placed Bulgaria on the side of the Central Powers in the global conflict that broke out in 1914. De-Bulgarianized in 1913, Eastern (Adrianople) Thrace fell into the background of Bulgarian national aspirations, dominated by the ethnic principle, which gave Macedonia a leading place in them. In the years of the First World War Bulgaria established its institutional and ethno-demographic positions in Western (Aegean) Thrace, which had become part of its state territory in 1913. However, for the Young Turks government, although being allies in

the war, this was only a temporary retreat from the long-term strategic interests of the Ottoman Empire in the region.

The research is based on literature, published and unpublished documents from the fonds of the Central State Archives and the Scientific Archive of the Bulgarian Academy of Sciences.

Key words: Thracian issue, Eastern Thrace, Western Thrace, Bulgaria, Ottoman Empire

В българската историография отдавна се е утвърдило становището, че в името на националното обединение, разбрано като обединение на етническите българи в една държава, през второто десетилетие на XX век България воюва в три последователни войни. Именно нерешеният докрай национален въпрос през Балканските войни тласка българските политици към участие в новия световен конфликт в съюз с една от двете воюващи коалиции.

Какво е мястото на Тракийския въпрос в този съдбоносен за поколения напред избор, каква е българската политика в годините на войната по отношение на трите му аспекта – територия, население и историческо наследство – на тези въпроси търси отговор настоящият доклад.

* * *

След края на Балканските войни територията на бившия Одрински вилает е разделена между България и Турция. Според решенията на Цариградския договор от 16/29 септември 1913 г. Източна Тракия, реокупирана през лятото на същата година, остава в голямата си част в Османската империя, а към България са присъединени само Мустафаша (дн. Свиленград), Малко Търново, Василико (дн. Царево) и околностите им [8: 333–338]. Подписването на договора позволява на България да заеме Западна Тракия, между устията на Места и Марица, с градовете Ксанти, Дедеагач и Гюмюрджина, която бившите ѝ съюзници ѝ отстъпват в Букурещ на 28 юли/10 август 1913 г. [4: 55; 8: 330–332]. Това поставя развитието на Тракийския въпрос като част от българския национален въпрос в нова ситуация и обуславя различния политически подход към всяка една от двете области на Тракия през следващите години.

Когато избухва Първата световна война, главният въпрос в борбата за спечелване на неутрална България – с нейното стратегическо разположение на Балканите и боеспособна армия, от страна на двата противостоящи блока е удовлетворяване на териториалните ѝ претенции, т.е. връщането на онези територии, от които е лишена от своите балкански съюзници, а също така – от Румъния и Османската империя. Те включват „спорната“ и „безспорната“ зона в Македония, пристанището Кавала на Егейския бряг, Одринска (Източна) Тракия до линията Мидия – Енос и Южна Добруджа.

Линията Мидия – Енос присъства в офертите на страните от Съглашението, но по отношение на останалите територии сред тях липсва единно становище. Основният недостатък на направените от Антантата обещания към България в

нотата ѝ от 29 май 1915 г. е, че териториалните отстъпки в безспорната зона и Кавала се отлагат за след края на войната, при това – в зависимост от компенсациите на Сърбия и Гърция за сметка на Австро-Унгария и Турция. А що се отнася до Източна Тракия, за нея трябва да се воюва още сега [9: 32]. На българската армия, която познава тракийския военен театър, се разчита да се изправи отново срещу Османската империя. Либералното правителство обаче не допуска нов поход в обезбългарената Източна Тракия. По думите на българския дипломат Георги Пасаров, одобрени лично от цар Фердинанд, „Балканската война бе предприета за освобождението на сънародниците ни, а сега за какво ще я предприемем. Българският народ не е стадо, не могат да го водят напред, без да му дадат един идеал“ [5: 88].

Централните сили, от друга страна, са много по-щедри – те предлагат всичко, и то веднага, с изключение на линията Мидия – Енос. След дълги и сложни преговори, в които българската дипломация се опитва безуспешно да получи териториални компенсации от Османската империя в Източна Тракия [5: 149–169], се стига до подписването на тайната спогодба, военната конвенция и съюзническият договор между България и Германия от 24 август/6 септември 1915 г. Същия ден министър-председателят д-р Васил Радославов слага подписа си под още едно споразумение – Конвенцията по изменение на българо-турската граница, с която Турция отстъпва една 2-километрова ивица земя по левия бряг на Марица, включваща Одринското предградие Караагач с жп гара, или общо 2390 кв. км площ със 160 населени места, сред които градовете Караагач (Одрин), Димотика и Кулели Бургас. С минимални териториални отстъпки Османската империя привлича на своя страна един бивш и при други обстоятелства – опасен военен противник. Безспорната придобивка, изтъквана от либералите и техните привърженици, е овладяването на жп линия по р. Марица, която осигурява безпрепятствена връзка със Западна Тракия и беломорските пристанища [11: 138–140].

В първия час на 10/23 септември 1915 г. в страната е обявена обща мобилизация, а на 1/14 октомври, обявявайки война на Сърбия, България влиза в глобалния конфликт, обхванал Европа. През следващата, 1916 г., във войната се намесва и Румъния на страната на Антантата и на 1 септември с. г. България ѝ обявява война. Трите български армии, ангажирани с бойни действия основно на Македонския и Добруджанския фронт, са призвани да воюват и освободят своите измъчени и потиснати под чуждо иго братя [5: 180, 193; 6: 15–16].

Доводите за липсата на българско население в **Източна Тракия**, на които се позовава либералното правителство, за да оправдае отсъствието на мотивация за воденето на военни действия в нея, не са лишени от основание. По време и след Втората балканска война българите в цяла Тракия преживяват един от най-трагичните си периоди – над 100 000 бежанци са прогонени, а други са избити. След включването на Западна Тракия в границите на българската държава част от бежанците се връщат по родните си места. Източна Тракия обаче остава почти обезбългарена – положение, което Одринското съглашение (2/15 ноември 1913 г.)

фактически потвърждава. Макар споразумението формално да гарантира завръщането на бежанците в градовете, както и в селата на Галиполския и Родостенския санджак (в другите два санджака – Лозенград и Одрин, то възприема принципа на размяна на селата), то на практика не се прилага. Въпреки съюзническите отношения в годините на Първата световна война, Османската империя продължава да провежда политика на изселване на останалото в европейската ѝ територия българско население. За да настанят бежанците мюсюлмани, в началото на 1916 г. турските власти принудително изселват и все още незасегнатите до този момент патриаршистки и гагаузки села в Източна Тракия [11: 141]. Преселването на българи от останалата в границите на Турция Тракия продължава и през следващите години, независимо от опитите на българските дипломатически представители и екзархийски служби да ги задържат в областта. Ако в началото на 1914 г., по сведения на Българската екзархия, в Лозенград и Одрин има все още 5251 българи, към средата на 1917 г. техният брой достига едва 2120. Към тях се добавят и около 2000 – до 2500 българи в Цариград [10: 185–203]. В хода на войната въпросът за прилагане на българо-турските споразумения относно връщането на българските бежанци в Източна Тракия не се поставя на разискване на междудържавно ниво, вероятно поради наличието на други, с приоритетно значение конфликтни точки в българо-турските военно-политически отношения – в Македония, Добруджа и Западна Тракия. Този проблем ще излезе отново на международната сцена едва на Парижката мирна конференция и ще присъства в българските искания до Ангорския договор (1925). Всъщност още през 1914 г. в българските управляващи среди вече съществува мнението, че завръщането на бежанците в Източна Тракия е обречен и предрешен въпрос и за дипломацията ни има смисъл да търси единствено адекватна имуществена компенсация [11: 167].

Малцината българи в Източна Тракия остават под ведомството на Българската екзархия. Намалването на числеността им води до затварянето на повечето от българските училища в областта. На мястото на 89-те начални училища до Балканските войни, през първата следвоенна учебна 1913/1914 г. там има само едно класно училище в Одрин и шест начални училища – по три в Одрин и Лозенград, при това с непълни класове и отделения. Броят им остава непроменен до края на Първата световна война. Поради продължаващото изселване на българи от района, намаляват и обучаващите се в тях ученици, като тази тенденция е ясно изразена в Одрин, отколкото в Лозенград [1: 109].

Поражения търпи и българското църковно дело. Съгласно постигнатото споразумение с Високата порта, след оттеглянето си от Цариград в края на ноември 1913 г. Екзарх Йосиф оставя за свой заместник Велешкия митрополит Мелетий, когото сърбите са прогонили от Македония. За управляващ Одринската епархия (официално непризната, но приемана от османската власт) е назначен Скопският митрополит Неофит, споделящ съдбата на Мелетий. Влизането на България в Първата световна война и промяната на военнополитическата обстановка на

Балканите през есента на 1915 г. извежда отново на преден план Македония в политиката на българското правителство и Българската православна църква. По решение на Министерството на външните работи и на Св. Синод митрополитите Мелетий Велешки и Неофит Скопски са изтеглени от постовете им в Цариград и Одрин и върнати начело на титулярните им епархии. За техните места са определени съответно архимандрит Харитон – за Цариград, и архимандрит Никодим – за Одрин. Еуфорията от възвръщането на Македония в диоцеза на Екзархията безапелационно и разбираемо измества на заден план проблема за Екзархийското заместничество в Цариград и епархията в Одрин, чието положение за момента изглежда на Светия Синод по-лесно за устройване заради българо-турското военно-политическо сътрудничество в рамките на Четворния съюз.¹

Кадровата смяна на българските духовни предстоятели в Цариград и Одрин, наредена от София пряко волята на османските власти, дава своите предсказуеми негативни резултати. Високата порта отхвърля архимандрит Харитон като „представител на Българската екзархия“, а Дирекцията на народното просвещение в Одринския вилает отказва да признае и архимандрит Никодим (бившия управляващ Одринската епархия до идването на Неофит Скопски през март 1914 г.) за законен представител на българската общност в областта, а оттук – и правото му да определя и назначава българските учители в училищата в града. Положението на лозенградската духовна община е малко по-добро, единствено защото нейните служители не са в пряк контакт с турските просветни власти, а общуват с тях индиректно, чрез духовното си началство в Одрин.²

Заплахата за състоянието и развитието на българските училища и църкви в Турция, която крие неизясненият статут на Екзархийското представителство, карат и правителството, и Светият Синод от началото на 1917 г. да преосмислят взетите решения и в личностен, и в институционен план. След дълги преговори митрополит Мелетий най-после е върнат в Цариград само за да започне отново сагата за неговото признаване от страна на Високата порта. На 27 август 1918 г. му е съобщено, че с височайше султанско ираде е признат, но не за Екзархийски заместник, а за архиепископ на българите в Турция.³

За разлика от Източна Тракия, **Западна Тракия** е част от българската държавна територия (реално – от началото на октомври 1913 г., когато след подписването на Цариградския договор българските войски могат за втори път да влязат в нея). Придобиването ѝ се възприема като трайно и необратимо и вероятността тя да бъде изгубена не е решаващият фактор, определил избора на съюзник в Голямата война. Турция обаче още през 1913 г. дава ясно да се разбере, че счита отстъпването ѝ на България само за временен компромис, за една необходима за момента стъпка в българо-турското сближаване [11: 65]. За българската страна то е приемливо, доколкото отговаря на общите интереси в борбата срещу сръбския и гръцкия режим в Македония, въпреки рисковете за утвърждаването на

¹ Централен държавен архив (по-нататък: ЦДА), ф. 791К, оп. 1, а.е. 26, с. 781, 810.

² ЦДА, ф. 336К, оп. 1, а.е. 152, л. 1–2, 7–8.

³ ЦДА, ф. 246К, оп. 2, а.е. 15, л. 15–16..

българската власт в Западна Тракия, които в София съзнават.⁴

От присъединената към България територия по беломорския бряг се формира Гюмюрджински окръг, с десет околии, в които се установява българско управление. В неукрепналата администрация значително представителство има мюсюлманското население, силно е влиянието на турската въоръжена организация в областта, действаща по инструкции от Истанбул [11: 71, 101; 2: 231–237]. Постепенно на мястото на командированите от вътрешността на страната служители в управлението се включват местни дейци и представители на интелигенцията – процес, видим през 1915 г. в управата на градските общини. С тази промяна в политиката централната власт се стреми да си осигури спокойствие и стабилност в областта предвид приближаващата война [11: 110–111].

Подписването на българо-турската конвенция от 24 август/6 септември 1915 г. внася изменение в административното устройство на Западна Тракия. От новопридобитите територии се създава Одрински окръг, с пет околии, в който бързо се изграждат административно управление, съдебна власт, митнически служби [11: 142–144]. Териториално-административната промяна спомага за усъвършенстване на управлението на новоприсъединените земи и по-добрата им интеграция в българската държава.

През 1915 г., при влизането на България във войната, в Западна Тракия вече действат български военни, административни и стопански институции. Под ръководството на държавата укрепва и се развива българското учебно дело, наследено от екзархийско време. Свои училища имат и останалите народности. Бързо са възстановени екзархийските структури в рамките на Маронийската епархия. Успоредно с училището и църквата, възникват културни и благотворителни организации и дружества, местен периодичен печат [11: 120–131].

Населението в Западна Тракия се отличава със своята разнородност по етнос и религия. Според сведенията, представени от българското правителство през 1919 г. на Парижката мирна конференция, в края на 1914 г. в десетте околии на Гюмюрджински окръг живеят 351 221 души, от които: 149 530 българи (86 363 християни и 63 167 мюсюлмани), 170 285 турци, 32 319 гърци, 1753 евреи и 3319 представители на други етноси. Българите християни населяват преимуществено долината на Марица и Беломорското крайбрежие, докато българите мюсюлмани преобладават в Централните Родопи. Турците представляват мнозинство в района на Гюмюрджина и Кошукавак (Крумовград), а гърците са съсредоточени в Софлийско и Ортакьойско (Ивайловградско) [11: 74–76].

Данните са приблизителни и отразяват временното състояние на една динамично променяща се етнодемографска картина. През следващите години от областта се изселват турци и българи мюсюлмани, а са заселени десетки хиляди

⁴ Планове на младотурците, заявени в проекта за българо-турска военна конвенция, представен на ген. Савов след подписването на Цариградския договор, предвиждат в случай на евентуална война срещу Гърция, Турция да получи островите, Дедеагач и Гюмюрджинско, а България – Южна Македония. Ако войната се води и срещу Сърбия, то при успех България може да вземе цяла Македония без Дебърско, а Турция – цяла Западна Тракия между Кавала и Мустафапаша (Свиленгард) [2: 227]. Документът остава само на книга, но загатва за проблемите в българо-турското сътрудничество в един бъдещ съюз.

бежанци от Източна Тракия, Македония и Мала Азия, които внасят промяна в нейния верски и етнически облик. В поверителен рапорт до началник-щаба на действащата армия от 12 април 1918 г. полк. Петър Дървингов, натоварен с мисията да проучи настроенятията на турското население в Гюмюрджинско и Ксантийско, посочва следното разпределение на населението в Беломорския край, без Драмско: българи християни – 127 736 души, българи мохамедани – 72 846 души, или общо българи – 200 582; турци – 156 776 души, гърци – 32 674 души, гагаузи – 2460 души, евреи – 4900 души, арменци – 2024 души, албанци – 600 души, цигани – 931 души, разни – 295 души. По религия те се разпределят така: 165 189 християни, 229 222 мюсюлмани, 4900 израилтяни, 931 цигани. Заключение на Дървингов е: „Днес Беломорският край етнически е български край, а не турски, защото срещу 200 000 българи има само 156 000 турци. И ако последните се осмеляват да претендират за един край, тъй български и тъй съществено необходим за развитието на българското отечество, това показва колко слабо познаваме родината си и колко слабо сме организирани, за да защитаваме собствените интереси.“ [2: 263–264].

Излазът на Бяло море през Западна Тракия разкрива възможности за развитието на България като средиземноморска страна, с всички, произтичащи от това, икономически и стратегически позитиви. За двете мирни години в границите на българската държава циркулацията на стоки през двете пристанища – Дедеагач и Порто Лагос, се интензифицира, като само през първата половина на 1915 г. през тях преминават два пъти повече товари, отколкото през пристанищата Варна и Бургас. След средата на 1915 г., с включването на България във войната, стопанската им дейност замира, но значението на беломорския излаз за икономическото развитие на страната е безспорно. Българските очаквания и желания в тази посока са свързани с продължаването му до Кавала [3: 15–16; 7: 14–15].

Ако за България въпросът с беломорския излаз след 1913 г., включително и през Първата световна война, стои именно като въпрос на „доразширяване обема на пристанищната му база“ [3: 16], то за другия балкански участник в Четворния съюз – Османската империя, задоволяването на българските аспирации в Македония се обвързва с териториални придобивки за Турция в Западна Тракия в зависимост от условията на бъдещия мир. Заявката за турските интереси, дадена в края на септември 1913 г., изплува в преговорите между съюзниците около уреждането на Добруджанския въпрос през 1917 – 1918 г. Минималното искане от турска страна спрямо Тракия като обезщетение за предаването на Добруджа в български ръце е връщането на границата от 1915 г., т.е. преди ректификацията ѝ от 24 август/6 септември 1915 г. Максималното – „територията до р. Места, когато България ще получи окончателно Драма, Кавала и Сяр“.⁵ Натискът от турска страна е както по линия на официалната, така и по линия на неофициалната дипломатия, чрез контактите с ВМОРО⁶ [5: 143–225]. От своя страна българското

⁵ Научен архив на Българската академия на науките (по-нататък: НА – БАН), ф. 111К, оп. 1, а.е. 7, л. 130.

⁶ НА – БАН, ф. 111К, оп. 1, а.е. 7, л. 119–120.

правителство е категорично и последователно в отказа си да бъде „изнудвано“ чрез Добруджа.⁷

„Тракийската граница“ е един от проблемите, обтегнали отношенията вътре в съюза на Централните сили около сключването на мирния договор с Румъния в началото на 1918 г., включително до подписването му на 7 май 1918 г. в Букурещ. С него отнетата през 1913 г. Южна Добруджа се връща на България, с корекция на границата на север, а над Северна Добруджа е установен кондоминиум на четирите съюзни държави. Въпросът за съвместното владение е временен вариант и споровете за териториалните компенсации продължават. „Окончателното“ решение на Добруджанския въпрос идва на 24 септември 1918 г. с Берлинския протокол, в допълнение на чл. 10 на Букурещкия договор, според който Северна Добруджа се предава на България. Срещу отстъпването на ивица земя по източния бряг на р. Марица, Османската империя се отказва от всякакви териториални претенции към България [6: 222–223, 310]. Протоколът е подписан *ad referendum* и няма задължителна сила – предстои да се обсъди от Върховното командване, по него може да се произнесе и султанът. Времето за преговори в Четворния съюз обаче е безвъзвратно отминало. Само няколко дни по-късно България излиза от войната със Солунското примирие и съдбата ѝ предстои да се решава на други преговори, на които тя ще бъде от страната на победените.

Включването на България в Първата световна война е до голяма степен предопределено от резултатите от Втората балканска война. Срещу обещанието да получи удовлетворение на българските национално-териториални стремежи, либералното правителство на д-р Васил Радославов присъединява страната към съюза на Централните сили и вкарва доказалите своята боеспособност армии в бушуващия военен конфликт. При избора на коалиция в битката за възвръщане на загубеното и отнетото, Тракийският въпрос играе второстепенна роля. Опитите в хода на дипломатическите преговори през 1915 г. в рамките на Централните сили да се изтръгнат териториални отстъпки от Османската империя в Източна Тракия показват, че тя все още не е отпаднала от българската национално-териториална програма. Но те показват също така и безперспективността в тази посока на българската външна политика по начина, по който се опитва да я осъществи. И в трите направления – територия, население, институции – политиката на българската държава по отношение на Източна Тракия в годините на Първата световна война се движи в духа на препоръката, дадена през ноември 1913 г. на екзархийския заместник Мелетий Велешки от неговия знаменит предшественик Екзарх Йосиф, а именно – да се съхрани възможното.⁸ Съюзническите отношения с Турция в малка степен благоприятстват положителното развитие на който и да е от посочените проблеми, защото благоприятният изход се залага в преговорите преди сключването на един съюз, а не в хода на войната, когато крайната обща цел налага нови компромиси.

⁷ НА – БАН, ф. 111К, оп. 1, а.е. 7, л. 85–86.

⁸ ЦДА, ф. 246К, оп. 2, а.е. 15, л. 1.

От друга страна, сигурното притежание на Западна Тракия и беломорският излаз между Места и Марица са поставени под риск – не само заради хипотетичната през 1915 г., но все по-реална вероятност от военно поражение, но и заради осъзнавания сблъсък на интереси с Османската империя, разчитаща на влиянието си върху значителното мюсюлманско население в областта и силите на турската въоръжена организация.

Примирена със загубата на хора и територия в Източна Тракия, недоценила риска от отнемането на Западна Тракия, българската политика – светска и църковна – продължава да търси реализацията на българския „идеал“ в останалите населени с българи земи и преди всичко в Македония, за да изгуби и тях заради поредния погрешен избор с близък хоризонт.

Използвана литература

- [1] ГАЛЧЕВ, И., 2008. *Българската просвета в Източна Тракия и Цариград*. София.
- [2] ГЕОРГИЕВ, Г. *Българо-албански политически отношения (1908 – 1915)*. Под печат.
- [3] КАРАГАНЕВ, Р., 2005. *България и нейната Insufficiencia pulmonit или националната кауза за излаз на Бяло море (1919 – 1941)*. София: Изд. „Гутенберг“.
- [4] КЕСЯКОВ, Б., 1925. *Принос към дипломатическата история на България (1878 – 1925)*. Т. 1. София.
- [5] МАРКОВ, Г., 1995. *Голямата война и българският ключ за европейския погреб (1914 – 1916)*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- [6] МАРКОВ, Г., 2006. *Голямата война и българската стража между Средна Европа и Ориента (1916 – 1919 г.)*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- [7] МИТЕВ, Д., 2014. *Бяло море – изгубената мечта. България, Великобритания и Тракийският въпрос (1918 – 1923 г.)*. София: „Арка“.
- [8] СТЕФАНОВА, С., 1958. *Международни актове и договори (1648 – 1918)*. София: Държавно издателство „Наука и изкуство“.
- [9] СТОИМЕНОВ, Н., 2005. Българският избор. In: Станчев, С., Криворов, И., Петров, Т. (ред.) *Българската армия в Първата световна война (1915 – 1918)*. Т. 1. (1915 – 1916). София, с. 13–34.
- [10] ТРИФОНОВ, С., 1985. Бежанският въпрос в българо-турските отношения (1913 – 1918). *Известия на БИД*, кн. XXXVII, с. 169–227.
- [11] ТРИФОНОВ, С., 1992. *Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот*. София: Тракийска фондация „Капитан Петко войвода“.